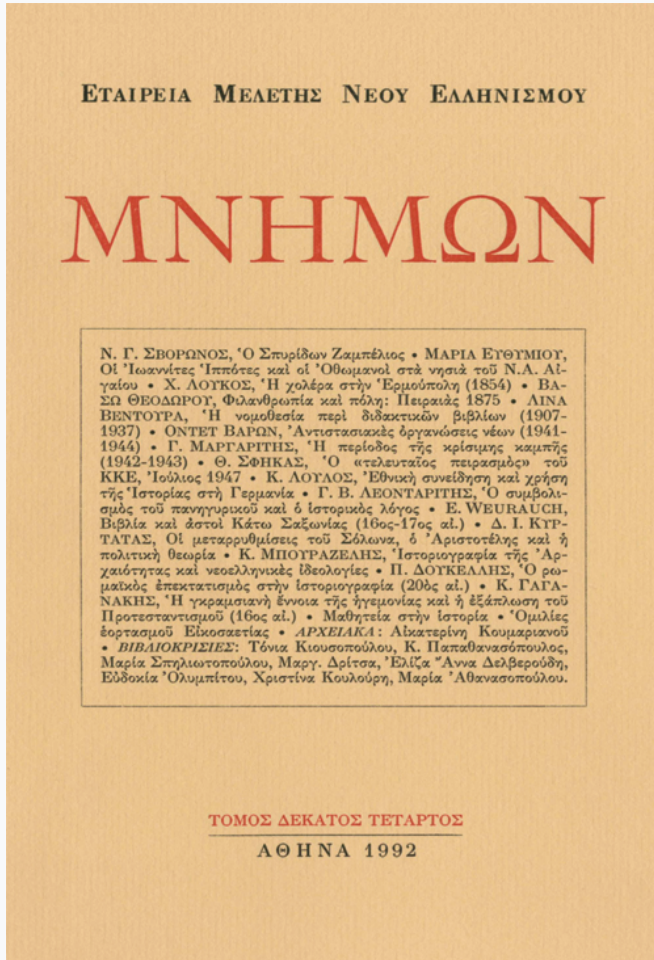

Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)

Ο ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΥ ΚΑΙ Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.492](https://doi.org/10.12681/mnimon.492)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ Γ. Β. (1992). Ο ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΥ ΚΑΙ Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ. *Μνήμων*, 14, 189–194. <https://doi.org/10.12681/mnimon.492>

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ

Ο ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΥ ΚΑΙ Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ο πανηγυρικός λόγος* ως μνημονικό γεγονός είναι μια συμβολική λειτουργία η οποία αποκτά σημασία και δυναμική λειτουργικότητα αν συνδεθεί με κάτι, αν αναφερθεί σε κάτι, αν γίνει ενδεικτικός κάποιου ιστορικού δεδομένου το οποίο υπερβαίνει το τώρα για να υπαχθεί σε κάτι πέρα από τον εαυτό του. Αυτή η υπέρβαση της μνημονικής λειτουργικότητας του ιστορικού Λόγου είναι ο μόνος τρόπος για να πάρει υπόσταση μια τελετουργική χειρονομία, όπως είναι ο πανηγυρικός λόγος, αλλά ταυτοχρόνως να αναδείξει ολοκληρωμένη και αξιολογημένη τη φύση του γεγονότος του παρελθόντος στο οποίο αναφέρεται μνημονικά η παρούσα στιγμή. Η μνήμη δεν είναι μόνο ιστορική επισήμανση και επιβεβαίωση αλλά γεγονός ιστορικής αυτοσυνειδησίας και υπευθυνότητας τόσο απέναντι στο παρόν όσο και απέναντι στη γενεσιουργό αφορμή της ιστορικής μνήμης και της προέκτασής της στο μέλλον. Η ιστορία, το ιστορικό γεγονός αυτό καθαυτό, έχει μόνο παρελθόν. Ο πανηγυρικός όμως, του οποίου η λειτουργία συνίσταται στην αναφορά στο παρελθόν, έχει υποχρέωση και απέναντι στο παρόν για το οποίο πρέπει να κάνει διαπιστώσεις απορρέουσες από τη σχέση του με το δημιουργικό παρελθόν και τις τύχες του λαού τις οποίες προετοίμασε το παρελθόν αυτό. Γιατί το παρόν εδραιώνει τη σημασία του σαν προέκταση του παρελθόντος και συνέπεια της αυτοσυνειδησίας του παρόντος μόνο μέσα στους προβληματισμούς ενός μελλοντικού παρόντος. Έτσι ο πανηγυρικός λειτουργεί ως μια πολυδιάστατη, δυναμική, όχι στατική, μνημοσύνη για να αναχθεί σε ερέθισμα αυτοσυνειδησίας. Βεβαίως, δύσκολα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η τελευταία αυτή ποιοτική διαφοροποίηση χαρακτηρίζει πάντα την τελετουργική λειτουργία. Άσχετα όμως από τις ποιοτικές διαφοροποιήσεις, η τελετουργική επαναληπτικότητα της απότισης φόρου τιμής στη μνήμη των χαμένων γενεών, δεν είναι μηχανιστική, ούτε στατική και αχρονική γιατί, παρ' όλο που το αντικείμενο

---

* Λόγος στην αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 28-10-90, κατά τον εορτασμό της 28ης Οκτωβρίου 1940.

της αναφέρεται κατά κανόνα σε μια συγκεκριμένη συγκυρία καθοριστικής βεβαίως σημασίας μέσα στην εξελισσόμενη διαχρονία, το περιεχόμενό της κάθε άλλο παρά αχρονικό είναι, γιατί, εκτός από τη συμβολική του λειτουργία εκφράζει με τη σειρά του τα μεταβαλλόμενα νοήματα που η εκάστοτε γενιά αποδίδει στο χρόνο. Με άλλα λόγια, η συνειδητή προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας της ιστορικότητας της συμβολιζόμενης συγκυρίας υπόκειται στην καθοριστικότητα του χρόνου και του χώρου. Επί πλέον, ο τελετουργικός λόγος συχνά αποκρυσταλλώνει εξαντικειμενικευμένες ερμηνευτικές οι οποίες εντάσσονται στα συλλογιστικά πλαίσια των εκάστοτε γενεών.

«Στο χρόνο», γράφει ο Theodore Adorno, «το σήμερα, είναι κιόλας χθες». Αλλά κάθε «σήμερα» αποτελεί επίσης μια ευκαιρία να «οριοθετήσουμε το χρόνο, και να αποφασίσουμε κατά ποιό τρόπο θα εκφράζει όχι απλώς το χρόνο αλλά το δικό μας χρόνο. Η ιδέα αυτή του προορισμού ή του απώτερου σκοπού είναι μια καλυμμένη μορφή κοινωνικού ελέγχου». Οι μεταβαλλόμενες λοιπόν ερμηνείες των διαφόρων στιγμών του ιστορικού χρόνου υπόκεινται στην ίδια διαδικασία ανάλυσης γιατί είναι από μόνες τους παράγωγα ιστορικών διαδικασιών. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι οι μεταβαλλόμενες ερμηνευτικές προσεγγίσεις είτε διαχρονικές είναι είτε συγχρονικές, εφ' όσον αυτές εξαντικειμενικεύονται και θεμελιώνονται ως κανονιστικές αρχές, δεν οδηγούν στη σχετικότητα του χρόνου αλλά στην απολυτότητα. Έτσι οι ανασκευές που έγιναν κατά καιρούς και οι δήθεν «απομυθοποιήσεις» καταλήγουν σε μια παραλλαγμένη ιδεολογοποίηση, και κατά συνέπεια σε μια μυθοποιητική παραλλαγή που συνίσταται στο μύθο της απομυθοποίησης του μύθου.

Προφανώς η μνήμη είναι επιλεκτική, και παρ' όλο που η αιτία της επιλεκτικότητάς της δεν είναι πάντα έκδηλη, δεν είναι τυχαία και άσκοπη, ούτε αυθόρμητη και ασύνειδη. Πρόκειται για μια διαδικασία κοινωνικά υπερακαθορισμένη. Το κοινό στοιχείο που χαρακτηρίζει διίστάμενες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο παρελθόν έγκειται ακριβώς στη φύση αυτής της κοινωνικά υπερακαθορισμένης επιλεκτικότητας. Σ' αυτήν ακριβώς την επιλεκτικότητα οφείλεται η περιοριστική αντίληψη του ιστορικού χρόνου, που στην περιστασιακή τελετουργία του πανηγυρικού λόγου λειτουργεί συμβολικά, ενίοτε μυθοπλαστικά. Ο πανηγυρικός λόγος λειτουργεί, μ' άλλα λόγια, ως πυξίδα στη διαδικασία της αναζήτησης μιας κάποιας ιστορικής ταυτότητας ή ως μια διαδικασία εξαντικειμενικεύσεώς του που εξασθενίζει την έννοια της ιστορικής αντικειμενικότητας. Σταδιακά η μνήμη των ανθρώπων μετασχηματίζεται, παίρνει τη μορφή της ιστορίας, η οποία με τη σειρά της, κάτω από ορισμένες συνθήκες, μεταβάλλεται σε μύθο. Βεβαίως οι σχέσεις που απορρέουν από τον εμπειρικό κόσμο δεν μπορούν να αποσπαστούν από τις ψυχοκοινωνικές συνθήκες της πράξης. Αλλά δεν είναι ασύνηθες μεταξύ των ιστορικών, ως θεματοφυλάκων της συλλογικής μνήμης της ανθρωπότητας, να υπερβούν το ρόλο

τους αυτό, συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία μύθων που υποκαθιστούν την πραγματικότητα. Καλλιεργούν δηλ. μ' αυτό τον τρόπο οι ιστορικοί συνειδητά ή μη ένα τρόπο σκέψης που δεν αντανακλά την πραγματικότητα αλλά μια πλασματική εκδοχή της.

Μια τέτοια πρακτική της ιστορικής λειτουργίας μπορεί να οδηγήσει στην πολιτική αλλοτρίωση του ατόμου-πολίτη, μια αλλοτρίωση που απορρέει από την μεταπλαστική λειτουργία του ιστορικού λόγου και όχι από την παραδειγματική διαδικασία της ιστορικής πράξης. Ουσιαστικά η προβληματική της ιστορίας, ως υποκατάστατου του παρελθόντος, συνίσταται στη σκέψη για την ιστορία και λιγότερο στην ιστορική γνώση. Αλλά ταυτοχρόνως, μέσω της εξαντικειμενικευμένης ερμηνευτικής, επιδιώκεται η κωδικοποίηση της ιστορίας ως συστήματος συλλογικής ανάγκης, καθήκοντος, βεβαιότητας, πίστης και συνοχής για μια πολιτιστική συναινετική οντότητα — στοιχεία που με τη σειρά τους οικοδομούν, κωδικοποιούν και νομιμοποιούν την υποκειμενικότητα της ερμηνευτικής μέσω της μοναδικότητας και απολυτότητας του ιστορικού λόγου. Μ' αυτό τον τρόπο ο ιστορικός λόγος μετασχηματίζεται σε εργαλείο ευθυγράμμισης του ατόμου με καθολικές κανονιστικές αρχές, οι οποίες αποβλέπουν στην ιδεολογική συντήρηση και συνοχή των συλλογικών σχέσεων. Η ιστορία αποσπάται από το «παρελθόν». Το «παρελθόν», ακούσια ή εκούσια, αποτελεί αντικείμενο της μνήμης, η «ιστορία» όμως μπορεί να προβάλλει μόνο την απομίμηση του αντικειμένου της μνήμης. Όταν η ιστορική σκέψη καθορίζεται από τις εκάστοτε κανονιστικές αρχές δημιουργείται η ψευδαίσθηση της αυτονομίας της ιστορικής κουλτούρας, και η πρακτική της προσλαμβάνει δεοντολογική διάσταση σημαίνουσα, με τρόπο που εξασθενίζει τον κριτικό λόγο. Υπ' αυτές τις συνθήκες η αντικειμενική παρουσία του παρόντος καθίσταται όλο και περισσότερο δυσπρόσιτη. Μόνο ο κριτικός λόγος μπορεί να αποκαλύψει το πραγματικό νόημα της πολιτιστικής δεοντολογικής επιβολής χωρίς να προσφέρει εναλλακτικά σχήματα υπέρβασης.

Στον πανηγυρικό λόγο ο ιστορικός αναφέρεται σε κάτι που υπήρξε. Διακατέχεται από μια αναγνωριστική, ηθική και γνωστική οφειλή προς το παρελθόν, το χρέος της αναγνώρισης των νεκρών — μια οφειλή που τον καθιστά αναξιώχρεο οφειλέτη όταν από λειτουργική σκοπιμότητα εξαντικειμενικεύει τον ιστορικό λόγο σε βάρος της ολοκληρωμένης κριτικής γνώσης. Σε ανάλογες περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε, για να χρησιμοποιήσω ένα χαρακτηρισμό του Michel Foucault, με μια «υποτελή» γνώση, δηλαδή με μια ιστορική γνώση που περιστέλλει τη δυνατότητά μας να προσεγγίσουμε την αντικειμενικότητα μέσα στα πλαίσια ενός περιορισμένου επικοινωνιακού συστήματος. Βεβαίως υπάρχουν ποικιλόμορφοι μηχανισμοί που συντελούν στη διατήρηση και αναπαραγωγή της «υποτελούς γνώσης», και το ενδιαφέρον είναι πως ακριβώς αυτή η «γνώση» είναι εκείνη που ασκεί μια όχι και τόσο ευδιάκριτη

κανονιστική πολιτιστική επιρροή πάνω στο άτομο κατά τη διαδικασία του πολιτικού εγκοινωνισμού του. Γιατί η ισχύς ασκούμενη μέσω της ιστορίας δεν εμπεριέχει τη διαδικασία της εμφανούς επιταγής και πειθάρχησης. Έτσι ο ιστορικός λόγος αποτελεί εκδοχή θεσμοποιημένης ισχύος. Η «υποτελής» γνώση της θεσμοποιημένης ιστορίας μάς μεταφέρει από την ιστορική λογική στη λογική της εξουσίας που χαρακτηρίζει τα παντοειδή συστήματα κανονιστικών αξιών που κι αυτά με τη σειρά τους επανενεργούν μυθοποιητικά πάνω στην εμπειρική πραγματικότητα.

Η φύση της κανονιστικής λειτουργίας του θεσμοποιημένου ιστορικού λόγου προσδιορίζει τη φύση και την ποιότητα της δυνατότητας του ατόμου να συνειδητοποιήσει τη σχέση του με τον περιβάλλοντα χώρο, και με την άσκηση και αναπαραγωγή της πολιτικής εξουσίας που προσδιορίζει το άτομο και ταυτόχρονα είναι φορέας της. Η κανονιστική αυτή διάσταση του θεσμοποιημένου ιστορικού λόγου σχετίζεται με τις πολυποίκιλες σχέσεις της εξουσίας στη διαδικασία της παραγωγής των επικοινωνιακών δομών του κοινωνικοπολιτιστικού συστήματος. Φυσικά, εδώ αναφερόμαστε στη μορφή εκείνη της εξουσίας που είναι συμφυής με την πολιτική κοινότητα και που επιδιώκει τη νομιμοποίησή της μέσω των επικοινωνιακών διαδικασιών. Ο έλεγχος όμως της εξουσίας προϋποθέτει την ελεύθερη πρόσβαση του ατόμου στις πηγές της πληροφόρησης: τη γνώση, την επιστήμη, μια επιστήμη απαλλαγμένη από την παραμορφωτική επίδραση της ποικιλόμορφα μεταμφιεσμένης «υποτελούς γνώσης».

Μια άλλη όψη του πανηγυρικού λόγου που μπορεί να ανιχνευθεί στους συμβολισμούς του, είναι η πολιτιστική του εσωστρέφεια, και κατ'επέκταση, ο αυτοπεριορισμός του κοινωνικοπολιτιστικού συστήματος που δεν ευνοεί την κατανόηση της ιστορίας ως πολλαπλότητας χωροχρονικών διαδικασιών, και εμποδίζει τη διαλεκτική της αυτογνωσίας. Αντιθέτως, οι τελετουργίες, οι συμβολισμοί και το κοινωνικοπολιτιστικό σύστημα αποτελούν ένα αξεδιάλυτο όλο στα πλαίσια του οποίου η ολοκληρωτική πολιτιστική εσωστρέφεια συνεπάγεται αυτομάτως και την ολοκληρωτική πραγματικότητα, η οποία χαρακτηρίζεται από μιαν ευδιάκριτη δυσαρμονία μεταξύ του εμπειρικού κόσμου και των κοσμοαντιλήψεων που καλλιεργεί ο πολιτιστικός αυτός αυτοπεριορισμός, μια δυσαρμονία που εμποδίζει την εξωτερίκευση της υποκειμενικότητάς του στον ιστορικό χρόνο.

Τέτοιου είδους αμυντικές κατηγορίες αυτοπεριορισμού εμποδίζουν την καλλιέργεια του κριτικού ιστορικού λόγου καθώς και την πρόσβασή μας στην αντικειμενικότητα του παρόντος ως παρόντος, ως προέκτασης του παρελθόντος και ως στοιχείου εμμενούς του μέλλοντος. Το κάθε τι αποκτά νόημα μόνο σε σχέση με κάτι άλλο που υπερβαίνει τον εαυτό του έτσι ώστε η ολοκληρωμένη φύση του να αποκαλύπτεται μέσω αυτής της σχέσης. Το παρελθόν απο-

σπασμένο από τη διαλεκτική του τρίπτυχου παρελθόν-παρόν-μέλλον δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια αφαίρεση. Η διαλεκτική αυτή καθίσταται αυτόδηλη εφ' όσον ο ιστορικός γράφει γύρω από το παρελθόν αλλά όχι για το παρελθόν· δηλ. προσπαθεί να καταλάβει και να ερμηνεύσει το παρελθόν για χάρη του παρόντος. Ύπ' αυτή την έννοια η πολιτιστική εσωστρέφεια του πανηγυρικού αποτελεί εξίσου μια χωροχρονική αφαίρεση. Σε τελευταία ανάλυση, η ίδια η ιστορικότητα του Λόγου μας οδηγεί αναπόδραστα στο συμπέρασμα ότι κύριο μέλημα της ιστορικής σκέψης πρέπει να γίνει η κριτική της υφισταμένης πραγματικότητας. Καθήκον λοιπόν του ιστορικού είναι να επιτύχει μια ισορροπία μεταξύ των ευθυνών του απέναντι των γεγονότων του παρελθόντος και των ευθυνών του απέναντι των προβληματισμών του παρόντος. Η ιστορία μπορεί να αποτελέσει κριτική του εμπειρικού κόσμου μόνο αν συγχρόνως κατορθώσει την υπέρβασή του, έστω και θεωρητικά. Η ιστορία, έτσι, μετουσιώνεται σε κοινωνική πράξη.

Και μια τελευταία παρατήρηση: η πολιτιστική εσωστρέφεια στην οποία αναφέρθηκα προηγουμένως, οδηγεί μερικές φορές στον πολιτιστικό απομονωτισμό· αλλά και άσχετα από την ακραία αυτή συνέπεια, η εσωστρέφεια αναπόδραστα λειτουργεί περιοριστικά και κατά κάποιον τρόπο ιλλουζιονιστικά, αποκλείοντας την πολυδιάστατη θεώρηση των ιστορικών δεδομένων. Όπως παρατήρησα στην αρχή της ομιλίας μου, το παρόν εδραϊώνει τη σημασία του μόνο σαν συνέπεια της αυτοσυνειδησίας του παρόντος μέσα στους προβληματισμούς ενός μελλοντικού παρόντος. Ύπ' αυτή την έννοια μπορούμε να ισχυριστούμε με κάποια βεβαιότητα πως μόλις σήμερα ολοκληρώνεται το νόημα του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου και κατά συνέπεια και της 28ης Οκτωβρίου, με την τελική υπέρβαση των τελευταίων συνεπειών του, που αποτελούν τους σημερινούς μας προβληματισμούς. Ποτέ όμως δεν θα μπορέσουμε να συλλάβουμε το πλήρες νόημα του εθνικού μας αγώνα αν δεν τον περιβάλλουμε με το γενικότερο πλαίσιο της παγκόσμιας πάλης εναντίον του ναζιστικού νεοβαρβαρισμού, και κατ' επέκταση εναντίον όλων των ολοκληρωτικών συστημάτων που γέννησε ο αιώνας μας.

Υπάρχει όμως και μια άλλη διάσταση η σημασία της οποίας μας διαφεύγει αν περιοριστούμε στην εθνοκεντρική και εσωστρεφή θεώρηση της μεγάλης αυτής ιστορικής καμπής. Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος εσήμανε το τέλος της ευρωπαϊκής ηγεμονίας που είχε εγκαινιαστεί από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Την κατάλυση της ευρωπαϊκής ηγεμονίας διαδέχεται μια συνειδητοποίηση που ως τώρα ήταν ενταφιασμένη στον εθνοκεντρισμό και ευρωποκεντρισμό του δυτικού ανθρώπου, η συνειδητοποίηση και αναγνώριση μιας παγκόσμιας αλληλεξάρτησης που μας αναγκάζει να απορρίψουμε παλιές αντιλήψεις και προκαταλήψεις. Η κατάρρευση της ευρωπαϊκής ηγεμονίας, η εμφάνιση στην παγκόσμια σκηνή των Ασιατικών και Αφρικανικών λαών, η ανά-

δειξη νέων δυνάμεων σε θέσεις υπεροχής, η πόλωση της υδρογείου, όλα αυτά τα γεγονότα δεν μπορούσαν πια να βρουν την εξήγησή τους ξεκινώντας από παλιές προϋποθέσεις. Οι ιστορικές διαδικασίες που κορυφώθηκαν με το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο διέσπασαν τη συνέχεια της ευρωπαϊκής ιστορικής παράδοσης που ήταν ως τότε θεμελιωμένη στην αντίληψη μιας γραμμικής ιστορικής διαδικασίας θεωρημένης εθνοκεντρικά και ευρωπαϊκεντρικά. Η αναγνώριση της παγκόσμιας αυτής ιστορικής συνάρτησης αντανακλάται και διαθλάται σε όλους τους τομείς της ενσυνείδητης ανθρώπινης δραστηριότητας. Ώς τώρα το ευρωπαϊκεντρικό και εθνοκεντρικό πλαίσιο αναφοράς είχε λειτουργήσει περιοριστικά.

Είναι έκδηλο, πως για να συλλάβουμε το νόημα των τμημάτων πρέπει να συλλάβουμε το νόημα του συνολικού πλαισίου της μεγάλης αυτής ιστορικής καμπής· αλλά για να συλλάβουμε το νόημα του συνόλου πρέπει να προχωρήσουμε πέρα από τις απλές αναφορές των εθνοκεντρικών μας ενεργειών. Η συνειδητοποίηση ενός νέου τύπου λογικής, στην οποία κυριαρχεί η προσπάθεια συνολικής και όχι αποσπασματικής θεώρησης του εξωτερικού κόσμου, καθίσταται σήμερα αδήριτη ανάγκη για την εδραίωση της δικής μας αυτογνωσίας. Βεβαίως οι διάφοροι εθνο-πολιτισμοί εκφράζουν εσωτερικές κοσμοαντιλήψεις — υπ' αυτή την έννοια ο εθνο-πολιτισμός είναι κάτι το χωροχρονικά συγκεκριμένο. Αυτό δεν σημαίνει όμως πως οι εθνικές πολιτιστικές και κοινωνικές μοναδικότητες που αναδύονται από μια τυπική συγκριτική θεώρηση των ιστορικών δεδομένων αποκλείουν την ανίχνευση των συνδετικών στοιχείων και συναρτήσεων μεταξύ των εσωτερικών κοσμοαντιλήψεων και του εξωτερικού κόσμου. Γιατί είναι επίσης έκδηλο πως οι πολιτιστικές μοναδικότητες συνυπάρχουν σήμερα με οικουμενικές πολιτιστικές τάσεις — φαινόμενα οικουμενικής πολιτιστικής διάχυσης και μετασχηματισμού που χαρακτηρίζουν την εποχή μας. Πρέπει να συνειδητοποιήσουμε πως σήμερα ολόκληρος ο κόσμος περνά από ριζικές αλλαγές· κάποιο μελλοντικό παρόν θα χαρακτηρίσει την εποχή μας ως μια βαθειά ιστορική τομή συγκρίσιμη με τη βιομηχανική επανάσταση ή με το τέλος του μεσαίωνα. Βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια νέα λογική η οποία καθιστά απαραίτητη την πανεποπτική λειτουργία της ιστορικής μας συνείδησης· μια λογική η οποία μας διδάσκει πως ο χρόνος και ο χώρος δεν έχουν όρια, πως η ιστορία καθιστά ολόκληρη την ανθρωπότητα είδος συγγενικό, πως η ιστορία είναι για την ανθρωπότητα ό,τι είναι η μνήμη για τον άνθρωπο, και πως ένα γεγονός, σαν το μνημονεύμενο τούτη την ώρα, ετίμησε όχι μόνο τη συγκεκριμένη στιγμή, το συγκεκριμένο λαό, αλλά «έσωσε», αλληλέγγυα με άλλους λαούς, την αξιοπρέπεια του ανθρώπου καθώς προχωρεί ελευθερωτικά μέσα στην ιστορία.